

Elga KAGAIŅE

LU Latviešu valodas institūts

DAŽU ZIEMEĻRIETUMVIDZEMES AIZGŪTO LEKSĒMU DINAMIKA

20. gadsimta II pusē, padziļinoties latviešu izlokšņu izpētei dažādos līmeņos, vairākas dialektoloģijas nozares sāka attīstīties kā patstāvīgas disciplīnas, un pirmām kārtām te jāmin dialektālā leksikoloģija un dialektālā semantika¹. Salīdzinot ar 20. gadsimta I pusi, kad dialektoloģijas lielākie sasniegumi saistījās ar K. Milenbaha „Latviešu valodas vārdnīcu“ (ME, EH) un J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatiku“ (LVG), Filologu biedrības Rakstos (FBR) publicētajos materiālos galvenokārt dominēja izlokšņu fonētisko un morfoloģisko parādību apskats. Šajos aprakstos fiksētais leksikas materiāls daļā gadījumu atspoguļojās samērā izolētā veidā ārpus plašāka konteksta, atklājot galvenokārt tikai izlokšnes fonētiskās un morfoloģiskās īpatnības, un tas bieži vien bija šķērslis šo materiālu izmantošanai cita līmeņa parādību – pirmām kārtām vārdu nozīmju un vārda semantiskā lietojuma raksturošanai. Sākot ar 20. gs. 60. gadiem, kad atjaunojās vairāk vai mazāk sistemātiska izlokšņu leksikas vākšana atsevišķu izlokšņu vārdnīcu, kā arī tematisko, areālo, etimoloģisko un cita veida pētījumu vajadzībām, lielāka uzmanība (bez jau minētajām fonētiskajām un morfoloģiskajām parādībām) tika pievērsta arī citiem izlokšņu aspektiem, un proti – vārdu nozīmju detalizētākai atklāsmei, vārdu lietojumam dažādu paaudžu valodā, frazeoloģijai, kontekstam un citām parādībām, jo tieši iespējami plaši un vispusīgi materiālu vākumi ir obligāts priekšnosacījums dažādu dialektoloģijas nozaru attīstībai un pētījumu virzieniem.

Ziemeļrietumvidzemes izlokšnes, kurās ietilpst Vidzemes lībiskā dialekta un Vidzemes vidus dialekta ziemeļrietumu daļas izlokšnes, materiālu vākšanas intensitātes un savākto materiālu daudzuma ziņā ir vienas no diezgan vispusīgi apzinātām latviešu valodas izlokšnēm. Te materiālu vākšana samērā spraigi ritējusi jau 20. gs. I pusē, kad šajā darbā iesaistījās toreizējie filoloģijas studenti, tika publicēti šo izlokšņu apraksti un uzsākts darbs pie atsevišķu izlokšņu vārdnīcu kartotēkas veidošanas². Materiālu vākšana šajā areālā samērā intensīvi ir turpinājusies arī pēc II pasaules kara, ar nelieliem pārtraukumiem tā ilgst līdz mūsdienām, tāpēc lielai daļai

¹ Par izlokšņu leksikas vākšanu un leksikas pētniecības attīstību sk. B. Bušmane, Latviešu izlokšņu leksika 20. gadsimtā (galvenie vākumi, publicējumi), – Valoda-2000. Daugavpils Pedagoģiskā universitāte. Humanitārās fakultātes X zinātniskie lasījumi. Fonētika, gramatika, leksikoloģija, 2000, 13–21.

² Par to sīkāk sk. E. Kagiņe, Vidzemes lībiskās izlokšnes – pētījumi, problēmas, perspektīvas, – LZA Vēstis, A daļa, Nr. 3-4, 2000, 11–16.

leksēmu lietojumu var vērot ne tikai statistiski kā atsevišķa fakta konstatējumu, bet arī to dinamikā. Vairākās izloksnēs, piemēram, savāktā materiāla apjoms pārsniedz 50 000 kartotēkas vienību, 20. gs. II pusē sagatavotas un publicētas divu atsevišķu izlokšņu vairāksējumu vārdnīcas – „Ērgemes izloksnes vārdnīca”³ un „Vainižu izloksnes vārdnīca”⁴, uz Ziemeļrietumvidzemes izlokšņu faktu pamata balstīti vairāki semantiski un etimoloģiski pētījumi.

Tā kā Ziemeļrietumvidzemes areālā ietilpst izloksnes, kuru dialektālo specifiku, it īpaši lībisko izlokšņu specifiku, lielā mērā ir noteikušas divu valodu grupu – baltu un Baltijas jūras somu valodu vēsturisko saskarsmju izraisītās parādības, tad arī šo izlokšņu izpētē daudzos gadījumos būtisku nozīmi gūst abu valodu grupu savstarpējo ietekmju jautājumi. Arī rakstā leksēmu funkcionēšanas un attīstības jautājumi aplūkoti šo sakaru un ietekmju kontekstā, vērojot leksēmu dažādas transformācijas runātāju valodā un pievēršoties to iespējamiem rašanās skaidrojumiem.

Skatot abu valodu grupu ietekmes leksikas un semantikas līmenī un par zināmu izejas punktu salīdzinājumā izmantojot ME un EH, var konstatēt leksēmu, to starpā Baltijas jūras somu valodu aizguvumu leksiski semantiskās izmaiņas turpat gadsimta garumā. Taču uz šiem salīdzinājumu rezultātiem – par vārda lietojuma noturīgumu vai zudumu, reģistrācijas areāla paplašinājumu vai sašaurinājumu, semantiskajiem pārveidojumiem u. c. izmaiņām ir jāraugās diferencēti, paturot prātā rezultātu relatīvistu, jo arī ME un EH veidošanas laikā (līdzīgi kā mūsdienās) izlokšņu materiāli netika iegūti vienmērīgi visā Latvijas teritorijā, bet galvenokārt tajās vietās, kur vairāk vai mazāk intensīvi darbojās izlokšņu materiālu vācēji. Piemēram, Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs visai izplatīts ir aizguvums no Baltijas jūras somu valodām *kābaka*, *kābaks*, ko lieto ar nozīmi ‘trūcīgs, nabadzīgs cilvēks’. Vārds reģistrēts EH I 597 (*kābaka*.. *Erinnert an estn. kābak(as)* „ein zerlumpter Mensch”) tikai vienā izloksnē – Jeros, bet pēdējos gadu desmitos tas pierakstīts vēl vismaz 20 Ziemeļrietumvidzemes vidus dialekta un lībiskā dialekta izloksnēs – Idū, Ērgemē, Kārķos, Ūņos, Lodē, Rencēnos, Mazsalacā, Sēļos, Valmieras apkārtņē u. c. Nebūtu pamata domāt, ka šajā laikā varētu būt noticis šāds ievērojams vārda lietojuma paplašinājums; tas liecina tikai par to, ka arī 20. gs. I pusē vārds varētu būt bijis daudz izplatītāks, nekā to atklāj EH reģistrējums. Tomēr tik liels reģistrācijas areāla paplašinājums salīdzinājumā ar ME un EH leksēmām kopumā nav raksturīgs, parasti, papildinoties materiālam, tas palielinās par 5–10 izloksnēm. Piemēram, aizguvums *paikāt* „pavirši šūt jeb vārstīt” (ME II 136 *paikāt*.. *Aus estn. paikama* ‘flicken, ansticken’) EH reģistrēts tikai no Jeriem, bet pēdējo gadu desmitu vākumos tas pierakstīts arī vēl Ainažos, Idū, Lodē, Ūņos u. c. apkārtnes izloksnēs, tāpat reģistrēti arī jauni atvasinājumi un varianti: *poika* ‘ielāps’ (*uzliks kâd poik biksem*), *izpoikât* ‘izšūt; izlāpīt’, *sapoikât* ‘salāpīt’ (*sapoikats zeķs kâja*) u. c.

³ E. K a g a i n e, S. R a ģ e, Ērgemes izloksnes vārdnīca, I–III, Rīga, 1977–1983.

⁴ E. Ā d a m s o n s, E. K a g a i n e, Vainižu izloksnes vārdnīca, I–II, Rīga, 2000.

Daļa aizguvumu ir kvalificējami kā senāku laiku relikti, kas saglabājušies atsevišķu izlokšņu pārstāvju atmiņā. Ir vārdi, kuru nozīme un reģistrācijas vieta palikusi nemainīga turpat gadsimta garumā. Piemēram, aizguvums *zāris* (arī *sāris*) 'sala': *Thomson* 499 *zāris, sāris* 'Insel, Holm' (Rujen, NW – Livl.) < estn. *saár*, liv. *sār*.. f. *saari* id. – Ulm.; ME IV 700 *zāris* die Insel, der Holm Ruj. n. U. Aus estn. *sār*; ME III 806 *sāris* eine Insel, ein Holm Ruj. n. U. Vārds ievietots arī 1999. gadā publicētajā grāmatā „Rūjienas novads”⁵: *zāris* 'sala': *purvā bija mazs zāris*, tātad autors šo vārdu, domājams, ir dzirdējis lietojam arī 20. gs. II pusē. Pašreiz kartotēkā nav šī vārda reģistrējumu no citām izloksnēm. Līdzīga aina vērojama arī vārda *ķiris* lietojumā. Tas reģistrēts ME II 384: *ķiris* ein schwarzes Ochskalb mit weissem Streifen über den Rücken Ruj. n. U. .. Beruht auf estn. *kiri* resp. liv. *ķiri* „bunte Färbung“, s. *Thomson*. Vārds fiksēts arī minētajā grāmatā „Rūjienas novads”⁶ ar to pašu nozīmi: *ķiris*.. *melns vērsis ar baltu svītru pār muguru ir ķiris*.

ķiris, ķire, ķiri (vai šī vārda atsevišķi elementi) ir sastopami Latvijas vietvārdos (sk. *Endzelīns* LVV II 225). Tā kā daļā gadījumu informācija par atsevišķu vārdu lietojumu iegūta aptaujas rezultātā, dažkārt šie, domājams, reti lietotie vārdi tomēr pavīd izlokšņu pārstāvju stāstījumos (piemēram, Veclaicēnē *ķiris* 'raibs dzīvnieks': *ķiris* [raibs teļš] *atrāvīs nū sāites valā, aj pīsīn stipruōk*). Var piebilst, ka *Ķiris* ir dzirdēts uzvārda funkcijā Igaunijas pierobežas izloksnēs (Valkā). Līdzīgi arī LVDA (sk. 41. karti) Ternejā un Ipiķos reģistrētais (rudzu) staciņa nosaukums *aķis* (< ig. *hakk* 't. p.'), *aķītis* fiksēts arī 20. gs. 90. gadu beigās Mujānos: *ēsmu dzirdējis, agrāk aķuōs lika labību*; atvasinājums *aķēt* 'likt, kraut labību (statā, uz īpašiem žāvējamiem kokiem)': *aķēšana pīe auzām, tuōs nesēja, tik savāca, trīs stāvuōs aķēja aūzas*.

Tāpat, runājot par aizguvumu stabilitāti, noturīgumu vai izzušanu, ir jāņem vērā vispārzināmais fakts, ka Latvijas novados ievērojami izmainījies iedzīvotāju sastāvs un sociālekonomiskie apstākļi. Bez tam liela daļa somugriskās cilmes aizguvumu ir saistīti ar feodālās sabiedrības darba un dzīves apstākļiem. Piemēram, 19. gs. un 20. gs. sākumā izplatīti visā Vidzemē ir ar līdumu zemkopību saistītie aizguvumi *ķutas, ķutes* (ME II 392 *ķute*.. Aus estn. *kūtis*), *ķutes dedzināt, ķutes mest, kraut, ķutēt, ķutājs, ķutuži, šķutis, šķutēt* u. c., kurus 20. gs. II pusē atceras tikai paši vecākie izlokšņu pārstāvji.

Gan pēc ME un EH datiem, gan arī jaunākajiem vākumiem viens no visplašāk un stabilāk lietotajiem Baltijas jūras somu valodu lokālajiem aizguvumiem Vidzemē joprojām ir *roīda* 'gruži, saslaukas, atkritumi; vecas, nevajadzīgas lietas, priekšmeti'. Vārds sastopams dažādu paaudžu valodā, arī 20. gs. 90. gadu vākumos, ir stabili iekļāvies latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā (*roīdāt, izroīdāt, pieroīdāt, saroīdāt, roīdāties, aproīdāties, izroīdāties, roīdains, roīdīgs*). Tāpat, runājot par

⁵ G. Zieme, Rūjienas novads, Rūjiena, 1999, 216.

⁶ G. Zieme, Turpat, 199.

lokālajiem aizguvumiem, kuri relatīvi brīvi funkcionē mūsdienās, var minēt samērā plaši Vidzemes izloksnēs lietoto pļavu vārdes nosaukumu *kunna* (*konna*), *tosa*, *tvo-sa* ‘tvaiks, garaiņi, suta’, *peksēt* ‘kult, pērt’, *peķa* ‘kāja; pēda’, *tuims* ‘mulķīgs, neat-tapīgs’, *lorīt*, *loŗzāt* ‘pļāpāt’ u. c.

Tomēr, paplašinoties materiālu vākumiem galvenokārt no pierobežas izloksnēm, izlokšņu leksikā reģistrēti arī jauni, ME un EH neminēti aizguvumi, kas apritē parādījušies tikai 20. gs. II puses pētījumos⁷. Tiem var pievienot arī vēl citus, kur izlokšņu materiālu papildinājumi devuši impulsu hipotēzēm par vairāku Ziemeļrie-tumvidzemes dialektālo leksēmu saistību ar igauņu vai lībiešu valodas ietekmi.

ķilts. Līdz šim apelatīva funkcijā vārds *ķilts* nav minēts, tas reģistrēts vienīgi KR II 169 saldīzinājumā *kā ķilts*, ko lieto, raksturojot novājējušu cilvēku vai dzīvnieku: *tas tāt švaks, izdilis kā ķilc*. ME, EH vārds nav reģistrēts, bet ir sastopams vietvārdos (sk. E n d z e l ī n s LVV II 221): „ķiltas“ z Mujānos, *ķilti* z Lugažos p, „kilt-kanger“ ka Popē u. c. Domājams, ka Ērgemē reģistrētais salīdzinājums *izdilis kā ķilts*, arī Lugažu mājvārds *ķilti* varētu būt saistīts ar WiedWb 281-282 reģistrēto *kilt* (= *kild* 2); *kild* ‘abgesprungenes, abgetheiltes Stück, Splitter’, *kildi minema* ‘splittern, nicht rein abrechnen’; sk. arī MāgisteWb III 823 – III *kild.. kildak, -u* ‘Brettstück’. Se-mantiski *izdilis kā ķilts* salīdzināms ar analogo konstrukciju (*tievs, izdilis*) *kā skals* (LLVV VII 504). Ka šāds pieņēmums varētu būt visai ticams, liecina arī 20. gs. beigās Mujānos reģistrētā *ķilts* nozīme ‘skals’: *večāmāte tēica: „ūoglīti nūo ķilta nūo-sit, lāi spūožāk deģ*“ (sal. „kiltas“ z Mujānos E n d z e l ī n s LVV 221).

Joprojām daudz neetimoloģizētu leksēmu, kuru cilme varētu būt meklējama saistībā ar igauņu vai lībiešu valodu, ir rodamas ME un EH. Te īpaša uzmanība būtu pievēršama ne tikai tiešiem, lietojuma gaitā relatīvi maz pārveidotiem aizguvumiem, bet arī kontaminētām formām, dažādu – gan mantotu, gan aizgūtu vārdu – sakņu kombinējumiem uz analogijas pamata, it īpaši, aplūkojot emocionāli ekspresīvo lek-siku. Arī šādos meklējumos izlokšņu materiāla plašumam un kontekstam ir būtiska nozīme, it īpaši, ja ME un EH vārds dots bez ilustratīvā materiāla.

EH II 5 ir reģistrēts vārds *naŗcaks* ‘einer, der in zerlumpten Kleidern einhergeht’ no Salacas bez norādes par vārda cilmi. Pirmā šī vārda etimoloģijas skaidrojumiem pievērsās Marta Rudzīte 1996. gadā, runājot par latviešu un lībiešu valodas kontaktu

⁷ S. Raģe, О некоторых заимствованиях из эстонского языка в говорах Видземе, – Взаимосвя-зи балтов и прибалтийских финнов, Рига, 1970, 135–157; S. Raģe, Neue westfinnische Belege in lettischen Mundarten, – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum, Tallinn, 17. – 23. VIII 1970, I, 67; S. Raģe, Pisietūmoloogiaid (Hiliseid eesti ja liivi laene läti keeles), – FU I, Tartu, 1975, 262–272; M. Rudzīte, Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme, – Lībieši. Rīga, 1994, 288–319; t. p. a u t., Latviešu un lībiešu valodas kontaktu atspulgi, – Baltu filoloģija, VI, 1996, 3–4; E. K a g a i n e, Zur Herkunft einiger Wörter in lettischen Mundarten Nordwestlivlands, – Linguistica Uralica, XXXIII, Tallinn, 1997, II, 128–132; t. p. a u t., Einige weniger betrachtete Entlehnungen aus den ostseefinni-schen Sprachen in Mundarten des Lettischen, – Okeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii, Helsinki, 1998, 202–208.

atspulgiem latviešu izloksnēs. M. Rudzīte šo vārdu saista ar Šēgrēna-Vīdemaņa lībiešu valodas vārdnīcā minēto *nārtsakōs*, *nartsakōs*, *nārtsak* 'zerlumpt; Lumpenhund; Lumpen', piebilstot, ka Salacas lībieši šo vārdu varētu būt aizguvuši no igauņiem, jo igauņu valodā ir *narts*, *nartsak*, *nartsakas* 'lupata; skrandā'. Tāpat šeit viņa norāda, ka grūti nosakāms, vai latviešu izloksnēs vārds ienācis no Vidzemes lībiešu vai igauņu valodas, šajā sakarā būtu jāzina, vai vārds sastopams arī tālāk projām no Igaunijas robežas⁸.

Zināmu ieskatu par vārda *narcaks*, *narcaka* funkcionēšanu dod pēdējo gadu desmitu Ziemeļvidzemes izlokšņu materiālu vākumi. Paplašinājies ir vārda reģistrācijas areāls – tas fiksēts Rūjienā, Ķoņos, Jeros, Sēļos, Svētcienā, kur jaunākie pieraksti attiecas uz 20. gs. 90. gadiem. Pēc šiem reģistrējumiem, t.i., ņemot vērā areālo kritēriju, vairāk vedas domāt par igauņu valodu kā aizguvuma avotu latviešu dialektālajai leksēmai *narcaka*, *narcaks*, jo pamatos tas fiksēts pierobežas izloksnēs.

Leksēmas lietojumā vērojamas arī semantiskas izmaiņas, kas saistītas ar *narts*, *nartsak*, *nartsakas* nozīmes 'lupata, skrandā' sekundāriem semantiskiem pārveidojumiem. Jeros, Svētcienā *narcaka*, *narcaks* reģistrēti ar nozīmi 'trūcīgs, nabadzīgs cilvēks': *narcaks – tā nuōsoûc, ka tâc skrañdañc staïga, nuōplīs*: Svētcienā; *tu viēnc naŗcak, ne teukas i biš, ne būs* Jeros; *man mûš jādzïgo kuōpa a naŗcakam* [t.i., ar nabadzīgiem piederīgajiem] Jeros. Nozīmes 'trūcīgs, nabadzīgs cilvēks' veidošanās te, protams, saistīta ar nabadzīga cilvēka skrandainu apģērbu, kas lietojuma gaitā paplašinājusies un attiecināta uz trūcīgu cilvēku vispār. Šāda pati semantiska attīstība vērojama arī cita EH II 5 no Limbažiem reģistrētā vārdā *naŗmaka* lietojumā 'jem., der einen zerfetzten Anzug anhat', kas savukārt saistīts ar citu aizguvumu – *ņarmas* (ME II 896 *ņarmas* Fetzen von Kleidern .. Aus liv. *nārmās* resp. estn. *narmas* „Franse“).

Tālākajos semantiskajos pārveidojumos *narcaka* nozīme no primārās (vizuāli uztveramās) pazīmes pārnesta uz cilvēka rīcību, izturēšanos. Jau Rudzīte savā rakstā atzīmē, ka Braslavā, kur arī šis vārds tiek lietots, par *narcaku* nesauc cilvēku, kas staigā apkārt noplīsis, noskrandis, bet gan tādu, kas rīkojas, izturas kā lupata⁹. Ar šo sekundāro pārnese *narcaka* reģistrēti arī Rūjienā, Ķoņos, kur to lieto, raksturojot gaudulīgu, glēvu cilvēku¹⁰. Jāpiebilst, ka šāda semantiska virzība pilnībā atbilst latviešu ekvivalenta *lupata* nozīmju attīstībai (noplīsis, mazvērtīgs drēbes gabals → glēvs cilvēks) un varētu būt veidojusies pašās latviešu valodas izloksnēs pēc tipoloģiskas paralēles ar *lupata* (LLVV IV 754–755).

Problemātiskāka ir Sēļos, Ķoņos, Rencēnos 90. gados reģistrētā *narcaka*, *ņercaka* nozīme 'cilvēks vai dzīvnieks, kam ir slikta ēstgriba, arī kas ir izvēlīgs ēdiena ziņā': *narcaka iznarcakā ēdienu, gan kustuonis, gan cilvēks* Sēļos; *sivēns būdā, duō, kùo tu*

⁸ M. Rudzīte, Latviešu un lībiešu valodas kontaktu atspulgi, – Baltu filoloģija, VI, 1996, 3–4.

⁹ Sk. M. Rudzīte, Turpat, 4.

¹⁰ Sk. G. Zieme, Rūjienas novads, Rūjiena, 1999, 203.

gribi, neēd, tâc kâ nērcak Rencēnos. Iespējams, ka te notikusi semantiska kontaminācija ar citu šajā pašā areālā lietotu vārdu *ņērmaka*, kuru, piemēram, Ērgemē lieto, arī runājot par cilvēku vai dzīvnieku, kas negrib ēst, ir izvēlīgs ēdiena ziņā (KR II 487).

Šķiet, ka, analizējot izlokšņu leksiku, it īpaši ekspresīvo leksiku, tās cilmi, lielāka uzmanība ir jāpievērš tieši kontaminācijai, kas pamatojas uz semantiskām, fonētiskām vai stilistiskām asociācijām leksēmu starpā. Arī aplūkojot vārda *narka-ka* lietojumu latviešu valodas izloksnēs, vedas domāt par kontaminācijas izpausmēm izlokšņu pārstāvju runā. Tā EH II 5 ir reģistrēts vārds *narķažas* ‘alte, abgenutzte Sachen’ no Jeriem bez norādes par vārda cilmi. Pēdējo gadu desmitu vākumos tas fiksēts arī Rūjienā ar to pašu nozīmi: *paklētī samēstas narkažas*¹¹ un Pālē – *narbažas* ‘lupatas; sīkumi’. Šķiet, ka šajā gadījumā var visai pamatoti runāt par kontamināciju ar *grabažas* ‘veci, nolietoti priekšmeti, lietas’, kas plaši sastopams visā latviešu valodā (LLVV III 117).

EH II 311 no Jeriem ir reģistrēts vārds *porumi* ar skaidrojumu „*dažādu mēslu sajaukums*“ bez norādes par vārda cilmi. Pēdējo gadu desmitu materiālu vākumos tas fiksēts arī vēl vairākās citās Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs – Idū, Sēļos, Rūjienā, pierakstīti arī šī vārda varianti *puromi* un *puōrumi* ar pamatnozīmi ‘gruži, saslaukas’. Papildinot izlokšņu materiālu vākumus, iespējams konkretizēt arī nozīmes skaidrojumu un līdz ar to meklēt hipotēzes par vārda cilmi. Kā rāda piemēru materiāls, vārda nozīme ietver sevī ne tik daudz kaut kā sajaukumu, bet apzīmē gružus, saslaukas, sīkas skaidas, drumslas, smiltis, arī pelavas, labības atvētījumus u. tml. atkritumus: resp. ko sīku, smalku, sadrupinātu: *porum i tâd mēzum, kas samēst kuōpa* Jeros; *istaba visādu porumu piĻla* Idū; *puōrumi paliek iekšā sarvī pie graudiem; puōrumi* ‘labības smalkumi’ Rūjienā u. c. Tas vedina domāt, ka Ziemeļvidzemes izlokšņu *porumi*, *puromi* varētu būt saistīts ar igauņu *puru*, kas arī apzīmē gružus, drumstalas un dažādas drupatas (sk. M ä g i s t e VII 2244 II *puru* ‘Krümchen, Staubkorn, Stäubchen’, ‘Schutt, Müll’; WiedWb 898 *puru* Zerkleinertes, Zermalmtes, Zerkautes, Stäubchen, faules Holz, feiner Kaff) un *puruma* ‘salauzt, sasmalcināt’.

Runājot par vārdu *porumi*, *purumi* un to lietojumu, ir jāmin arī tajās pašās izloksnēs reģistrētā semantiski atbilstošā leksēma *porakas*, kas tāpat tiek lietota, apzīmējot dažādus gružus, skaidas, žagarus, saslaukas: *ka a tâdam porakam dēdzinaĶ ugun, ta lāgs pēļņ netik* Jeros. Šķiet, ka arī vārds *porakas* būtu saistāms ar tikko aplūkoto *porumi*, kur izskaņa *-akas* varētu būt pārņemta pēc analogijas (vai arī kontaminācijas rezultātā) no turpat Jeros reģistrētajiem vārdiem *poņcakas* un *lan-cakas*, ko lieto ar nozīmi ‘novalkātas, saplēstas drēbes; saplēsti drēbju gabali’.

Līdz šim plašāk apzināto aizguvumu aprītē nav iegājusi arī Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs reģistrētā hibrīdleksēma *ķilputra* ‘no maizes mīklas vārīta biežputra’: *maīs mīķĶ viēn kluc paņēm no abŗs un vārīta ūdeni iskuĶlina un piēleĶ kaņepiēn* [kaņepju

¹¹ G. Z i e m a, Turpat, 203.

pienu] *klā*, *tuō sâuc pa ķilputr* Jeros; 'rudzu miltu biezputra': *uz raūdzbām nāca ar ķilputru* Salacā. Vārda pamatā igauņu *kile* (sk. Mägiste III 824 II *kile* 'saurer Haferbrei') un latviešu *putra*. ME saliktenis nav fiksēts, bet ir minēts etnogrāfiskajā literatūrā, kur paskaidrots, ka Ziemeļvidzemē auzu ķīseli mēdz saukt no igauņu valodas pārņemtā nosaukumā par *ķilā*- jeb *ķilāputru*¹². Jāpiebilst, ka vārds *putra* kā hibrīdleksēmu vai vārdu savienojumu komponents sastopams vairākos nosaukumos, kur nosaukuma pirmajā daļā ir iespējams aizguvums: *paksa putra* 'kartupeļu biezputra ar putraimiem' Kārķos (sal. igauņu *paks puder*) un etnogrāfu publikācijās *kaksāputra*, kur norādīts, ka šādā no igauņu valodas pārņemtā nosaukumā Ziemeļvidzemē sauc ar putraimiem vārītu tauku putru¹³. Nosaukuma veidošanās varētu būt saistāma 1) ar ēdiena sastāvdaļu skaitu (sal. igauņu *kaks* 'divi') – arī latviešu valodas Vidzemes izloksnēs ir semantiski līdzīgi darināti nosaukumi: *divaizdaru* (*ēdiens*) 'tāds (ēdiens), kam pievienots divu veidu aizdars (piemēram, krējums, tauki)': *nu būs jāstrebs diņaizdār zup – klāt ir toūkaizdārs un piēnaizdārs* VIV I 164; 2) nosaukumus *paksa putra* un *kaksāputra* varētu uzlūkot arī kā t. s. atskaņu vārdus. Leksēmu semantika pieļauj abus variantus. Ar hibrīdleksēmu *ķilputra*, resp., aizguvumu *ķile* vedas saistīt arī 60. gadu Valmieras apkārtnes leksikas pierakstos fiksētos vārdu savienojumus *ķile galvā* un *būt ķilē*, kas tikuši lietoti, runājot par iereibušu cilvēku (*tam jau ķile galvā; tas jau ir ķilē, pillā*). Semantiski šie vārdu savienojumi saistāmi ar visā latviešu valodā sastopamo *putra* (arī *juceklis, misēklis*) *galvā*, kas reģistrēts LLVV VI₁ 487 un ko lieto, runājot par sakarīgas domāšanas, spriešanas spēju trūkumu.

Dialektālo vārdu (it īpaši ekspresīvās leksikas) cilmes analizē bez fonētiskajām un morfoloģiskajām pazīmēm arī turpmāk ņemamas vērā tās parādības, kas radušās dažādu līmeņu kontaminācijas, analogijas, kā arī paralēlas tipoloģiskas attīstības rezultātā.

DYNAMIK EINIGER ENTLEHNTER LEXEME IN DEN MUNDARTEN NORDWESTLIVLANDS

Zusammenfassung

In diesem Beitrag werden einige in Nordwestlivland vorkommende entlehnte Lexeme finnougri-scher Herkunft sowie ihre Semantik unter dem Aspekt des historischen Wandels behandelt. In der 2. Hälfte des 20. Jh. bietet sich durch die Erweiterung von mundartlichen Materialsammlungen die Möglichkeit, die in ME, EH und sonstigen Forschungen vorhandene Information sowohl zur Verbreitung, Stabilität und Wandel dieser Wörter als auch zu ihrer Herkunft, Semantik und den Gebrauchseigenschaften zu ergänzen.

¹² A. Krastiņa, Zemnieku uzturs Vidzemē 19. gs. otrajā pusē – 20. gs., – Arheoloģija un etnogrāfija, V, 1963, 237.

¹³ A. Krastiņa, Turpat, 236.

Unter dem Aspekt der Gebrauchsdynamik von Entlehnungen im Laufe des 20. Jh. lässt sich feststellen, dass ein Teil der lokalen entlehnten Lexeme zu historischen Relikten geworden ist (z.B. *aķis* 'Getreidehocke', *sāris, zāris* 'Insel; Hügel', *ķiris* 'schwarzer Ochse mit weißem Streifen überm Rücken'); ein anderer Teil mit relativ weitem bzw. engem Gebrauch setzt sein Funktionieren vorwiegend in der gesprochenen Sprache der älteren Generation fort (z.B. *kābaka, kābaks* 'armer, ärmlicher Mensch'; 'geiziger, habgieriger Mensch', *paīkāt* 'flicken'); ein weiterer Teil hingegen kommt auch heutzutage ziemlich oft in der gesprochenen Sprache verschiedener Generationen vor (z.B. *roida* 'Schutt, Kehricht, Abfälle', *peksēt* 'schlagen; prügeln', *kunna* 'Wiesenfrosch' u.a.).

Nach der Erweiterung von Materialsammlungen bietet sich die Möglichkeit, die bisherigen Herkunftsdeutungen der Wörter zu ergänzen und einige Hypothesen über die Relation mehrerer dialektaler Wörter Nordwestlivlands zum Estnischen bzw. Livischen aufzustellen.

ķilts; der Vergleich *kā ķilts* wird bei der Charakteristik eines abgemagerten Menschen oder Tieres gebraucht. Es kommt unter Ortsnamen vor (siehe Endzelīns LVV II 221; ohne Herkunftsangabe). Es wäre wohl auf das bei WiedWb 281–282 erwähnte *kilt* (= *kild* 2); *kild* 'abgesprungenes, abgetheiltes Stück, Splitter' zu beziehen. Semantisch ist *izdilīs kā ķilts* mit der analogen Konstruktion (*tievs, izdilīs*) *kā skals* zu vergleichen.

porumi, puromi; das Wort ist mit der Grundbedeutung 'Schutt, Kehricht; Krümchen; Spreu' aufgezeichnet worden, resp. auf etwas Kleines, Feines, Zerkleinertes u.dgl. zu beziehen. Dies lässt vermuten, dass nordwestlivländisches *porumi, puromi* mit estn. *puru* (siehe Mägiste VII 2244 II *puru* 'Krümchen, Staubkorn, Stäubchen', 'Schutt, Müll') und *puruma* 'zerbrechen, zerkleinern' in Verbindung stehen könnte.

ķilputra, kilputra 'aus dem Brotteig gekochter Brei'; 'Grütze aus Roggenmehl'; siehe Mägiste III 824 II *kile* 'saurer Haferbrei' + *putra* 'Brei'.

Bei einem Teil der entlehnten Lexeme kann die Herkunft mit der Kontamination Zusammenhängen: siehe *narcaka, narcaks* + *grabažas* > *narkažas, narbažas* 'alte, abgetragene Sachen, abgenutzte Gegenstände; Lappen'; *porumi, puromi* + *-akas* (*lancakas, poncakas* 'alte, abgetragene Kleider, Kleidungsstücke, Fetzen') > *porakas* 'Schutt, Splitter, Reisig, Kehricht'.

SAĪSINĀJUMI

- Endzelīns LVG – J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīga, 1951.
 Endzelīns LVV – J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi, I 1–2, Rīga, 1956–1961.
 FBR – Filologu biedrības Raksti, I–XX, Rīga, 1921–1940.
 KR – E. Kagaine, S. Raģe, Ērgemes izloksnes vārdnīca, I–III, Rīga, 1977–1983.
 LVDA – Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika, Rīga, 1999.
 Mägiste – J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, I–XII, Helsinki, 1982–1983.
 Thomsen – V. Thomsen, Samlede afhandlinger, I: Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen, København, 1931.
 WiedWb – F. J. Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat, Tallinn, 1974⁴.
 VIV – E. Adamsons, E. Kagaine, Vainižu izloksnes vārdnīca, I–II, Rīga, 2000.